

Hans Boland

Dostojevski's rotduiveltjes

Slavist Hans Boland (1951) vertaalde werken van uiteenlopende Russische auteurs, onder meer proza van Dostojevski en Tolstoj en poëzie van Poesjkin en Anna Achmatova. Hij schreef ook veel behartenswaardigs óver vertalen. In 2014 zag zijn eerste (autobiografische) roman De zachte held het licht en in datzelfde jaar weigerde hij de Poesjkin-medaille aan te nemen uit handen van Poetin. In 2015 werd hij voor zijn hele vertaaloeuvre onderscheiden met de Martinus Nijhoff Vertaalprijs. 'Dostojevski's rotduiveltjes' is als 'Nawoord van de vertaler' opgenomen in Duivels van F.M. Dostojevski (Atheneum – Polak & Van Genneep, 2008).

Dostojevski's rotduiveltjes

In eerdere vertalingen is de titel van deze roman weergegeven met *Demonen* of *Boze geesten*, en ook wel met *De bezetenen*; alleen in het Engels komen we naast *The possessed* ook *The devils* tegen. Vanzelfsprekend is mijn uiteindelijke keuze voor 'duivels' mede bepaald door persoonlijke interpretatie en smaak. Maar wat is goed vertalen anders dan smaakvol interpreteren? Toch wil ik u mijn meer wetenschappelijke argumenten niet onthouden.

Het merkwaardige is, om te beginnen, dat voor 'demon', '(boze) geest' en 'bezetene' een keurig Russisch equivalent voorhanden is, terwijl het meest directe en precieze equivalent van het Russische *bjesy*, zoals Dostojevski zijn roman noemde, 'duivels' is. Weliswaar bestaat er nog een ander Russisch woord voor 'duivel', te weten *tsjort*, maar dat is grof en wordt voornamelijk als scheldwoord gebruikt. (In *Duivels* komt het veel voor, en in mijn vertaling heb ik het weergegeven met 'verdomme', 'flikker op', 'stik' en dergelijke, en zelfs een keer met 'ammehoela'.)

'Demon' is ontleend aan het Grieks, waarin het niet per se een negatieve klank heeft. Binnen de Europese cultuur verwijst het naar een intelligent wezen met een veeleer tragisch dan kwaadaardig karakter. Een demon kan zelfs een positieve invloed hebben op de ziel waarin hij is gevaren. De beroemdste literaire demon stamt natuurlijk uit Goethes *Faust*: Mefistofeles. In *Duivels* kan alleen de hoofdpersoon, Stavrogin, de vergelijking met Mefistofeles tot op zekere hoogte doorstaan. Daarom alleen al is het meervoudige 'demonen' als vertaling van de titel geen optie. Afgezien hiervan wordt Mefistofeles de 'ontkennende' demon genoemd, de demon van de negatie, en als zodanig is hij voor Stavrogin te hoog gegrepen, blijkens diens afscheidsbrief aan Dasja: 'Zelfs die negatieve benadering van het leven is bij mij verstoken van overtuigingskracht.' Een extra argument tegen 'demonen' is de titel van het vijfde hoofdstuk van Deel I: 'De alwetende slang', wat naar Stavrogin verwijst en een synoniem is van 'de' duivel, ofwel de meervoudloze Satan.

Op hun beurt zijn 'boze geesten' naar mijn idee veel te abstract en hoogdravend voor de zeer concrete rotduiveltjes die bij Dostojevski de dienst uitmaken. Want de titel verwijst in de eerste plaats naar de akelige, miezerige, laffe pestduiveltjes die de samenleving versjteren. Ze gedragen zich als de vervloekte spookjes die Poesjkin beschrijft in zijn gedicht over een woeste rit met de troika door een Russische sneeuwstorm bij nacht; twee coupletten hieruit dienen als eerste bovenschrift bij *Duivels*.

Het tweede bovenschrift dat Dostojevski voor zijn roman koos stamt uit het Nieuwe Testament. Zoals daar de 'bezeten' man door Jezus van Nazareth wordt genezen zullen ook uit de 'bezeten' Russische samenleving de duivels worden uitgedreven (dankzij het geloof in Christus), beweert de auteur bij monde van de stervende Stepan Verchovski.

Maar behalve de duivels die in moedertje Rusland zijn gevaren zijn er de duivels die bezit hebben genomen van de ziel van Nikolai Stavrogin, en ook naar hen lijkt de titel te verwijzen. In het nieuwtestamentische Grieks wordt eenmaal *daimonion* gebruikt, dat equivalent is met het gangbaarder *daimón*. Het is in de

Statenvertaling geïnterpreteerd als ‘duivel’; in de nieuwere vertalingen wordt ‘demon’ dan wel ‘(boze) geest’ gebruikt. Duivels zoals wij ze dankzij de roomse kerk en Dantes *Hel* kennen, dat wil zeggen de slippendragers van Satan die klaarstaan om ons het eeuwige leven te verzieken, moesten nog worden uitgevonden toen de tekst van het Evangelie tot stand kwam. Het zijn emanaties van de Duivel (Satan) zoals deze alleen in fundamentalistische kringen nog wordt erkend; binnen de modernere theologie wordt hij gezien als een abstrahering van het Kwaad. In die zin zou men zijn lakeien kunnen opvatten als (boze) geesten. Intussen benadrukt Nikolai Stavrogin in zijn gesprek met de monnik Tichon dat de duivels die hem het leven zuur maken ouderwets concreet en persoonlijk zijn!

Afgezien van dit alles vinden we in *Duivels* zelf meerdere fragmenten die mijn keuze zo goed als dwingend maken. Het meest treffende is wel de dialoog tussen Dasja en Nikolai in het derde hoofdstuk van Deel II, waarin zij uitroept: ‘God moge u voor uw demon behoeden!’ Nikolai antwoordt dan: ‘Wat voor demon van me bedoelt u? Het is gewoon een klein, smerig duiveltje, altijd ziek, zwak en misselijk, een zielepoot.’ Even eerder gebruikt Nikolai hetzelfde woord ‘duivel’ voor Fjedka: ‘Een berekenende duivel, nietwaar? Een boekhouder!’

Dat ‘duivels’ niettemin door mijn voorgangers is vertaald met ‘demonen’ of ‘boze geesten’ is eigenlijk verbijsterend. Begrijpelijk wordt het als we ons de vroegere vertaling van *Misdaad en straf* in herinnering brengen: *Schuld en boete*. Beide gevallen zijn toe te schrijven aan de religieuze, christelijke bril waarmee wij gewoon zijn – of waren – Dostojevski te lezen. Maar Dostojevski was geen dominee. Zijn standpunten waren buitengewoon uitgesproken, zijn woordgebruik recht voor z’n raap: hij verachtte de duivels die hij wilde beschrijven, hij spuugde erop zoals Russen nog altijd spugen wanneer de duivel passeert. Hij zou ze veel te veel eer hebben bewezen door ze te ‘demoniseren’ of te verheffen tot het niveau van de ‘geest’.

Een opvallend punt van verschil tussen mijn vertaling en de vertalingen uit het Russisch zoals de lezer tot nu toe gewend is, betreft de persoonsnamen. Toen ik als zeventienjarige met de Russische literatuur in aanraking kwam werd ik gek van namen als Pjotr Stepanovitsj Verchovenski, die nu eens ‘Pjotr Stepanovitsj’ werd genoemd, dan weer ‘Verchovenski’, dan weer ‘Petja’ of ‘Pjetka’ of ‘Petroesja’; of je maakte kennis met een zekere Darja Pavlovna Sjatova die twee regels verderop Dasjenka bleek te heten, waarbij je zelf maar zo snugger moest zijn om te begrijpen dat het om een en hetzelfde meisje ging.

In mijn vertaling heb ik afgezien van patronymica (vadersnamen), om de doodeenvoudige reden dat ze voor een Nederlander niets anders toevoegen dan verwarring. Een Rus gebruikt iemands vadersnaam om een zeker respect uit te drukken; wij doen dat door de achternaam te gebruiken voorafgegaan door bijvoorbeeld ‘meneer/mevrouw’. Als we minder beleefd of afstandelijk zijn hanteren we de voornaam, eventueel gecombineerd met de achternaam. Een vertaler moet vertalen is mijn motto, en cyrillisch schrift vervangen door Latijns schrift is helaas nog geen vertalen.

Ook koosnamen als ‘Petja’ en ‘Petroesje’ voor ‘Pjotr’ zeggen ons, Nederlanders, niets, en het zou te mal zijn om ‘Pjotrtje’ of ‘Pjotrke’ te gebruiken. Ik hou het dus bij één voornaam. Wel heb ik de verfranste vormen van bepaalde voornamen aangehouden: ‘Pierre’ voor ‘Pjotr’, ‘Lise’ voor ‘Liza’ e.a. Dit voegt immers ook voor ons begrijpelijke en belangrijke informatie toe – over de francofilie van de gegoede klasse in het Rusland van de negentiende eeuw – die heel goed vertaalbaar is door juist niet te vertalen.

De *Bogojavlenskaja oelitsa* heb ik, als alle straatnamen, vertaald; enerzijds omdat de doorsnee-lezer zich hooguit zal ergeren aan zulke onontwarbare opeenhopingen van vreemde klank- en lettercombinaties, anderzijds omdat onze betrokkenheid bij de thematiek van *Duivels* en bij het culturele milieu waarin we ons begeven zodra wij dit boek openslaan gediend is bij een vertaling met ‘de straat van de Verschijning van de Heer’.

Het allerbelangrijkste voor een literaire vertaling is naar mijn stellige overtuiging de vrijheid die de vertaler moet durven te nemen. Een van de meest opzichtige voorbeelden daarvan in mijn *Duivels* is misschien de beslissing om, wanneer Kirillov aan het woord is, consequent het vraagteken achter zijn vragen weg te laten. Dostojevski doet dat niet, en het zou ook niet kunnen in het Russisch (in het Nederlands kun je door de woordvolgorde aangeven dat een zin vragend is, in het Russisch kan dat niet of nauwelijks). Maar de gewrongen, grammaticaal dikwijls incorrecte, robotachtige taal van Kirillov nodigt zeer uit tot een dergelijke vertaaltruuk.

‘Vrij vertalen’ is natuurlijk iets geheel anders dan ‘van de tekst afwijken’. Dostojevski heb ik altijd verslonden, en ik heb altijd gedacht dat er geen Russisch proza bestaat dat zich zo moeilijk leent voor een vertaling. Maar net als in vioolspelen schuilt er magie in literair vertalen. Niet alleen de idiosyncrasieën in het taalgebruik van Fjedka, Kirillov, Verchovenski senior en junior – nog een mogelijkheid om de patronymica te vermijden en niet te hoeven spreken van Stepan Trofimovitsj (Verchovenski) respectievelijk Pjotr Stepanovitsj (Verchovenski) – maar ook de volstrekt unieke schrijfstijl van Dostojevski kunnen wel degelijk in onze taal, eenentwintigste-eeuws Nederlands, worden overgezet, mits er vrij, maar uiteraard integer, met beide talen wordt omgegaan.

Dat betekent in concreto bijvoorbeeld dat zinnen in tweeën mogen worden gehakt of juist samengevoegd. Een enkele keer heb ik zelfs zinnetjes verplaatst, geschrapt of toegevoegd. Ook een wijziging in de alinea-structuur is bij mij niet onbespreekbaar.

Verder ben ik een groot liefhebber van idiomatische uitdrukkingen. Ik ken geen tweede taal die daar zo rijk aan is als het Nederlands, en het komt mij voor dat het gebruik ervan juist bij Dostojevski voortreffelijk past. Wellicht zullen sommige lezers uitdrukkingen als ‘met de deur in huis vallen’, ‘ergens geen touw aan vast kunnen knopen’, ‘alsof de duvel ermee speelt’, ‘koek en ei’, ‘het hoog in zijn bol hebben’, ‘ergens geen doekjes om winden’, enzovoort enzovoort, oubollig vinden; maar diezelfde lezers zouden, vrees ik, evenmin gecharmeerd zijn van Dostojevski’s Russisch.

Min of meer in dezelfde lijn ligt ook de kritiek die ik mij op de hals dreig te halen wanneer ik voor twee of drie Russische woorden voor ‘drinken’, ‘dronken’ en ‘dronkelap’ een hele la Nederlands lexicon opentrek: innemen, gedronken hebben, een slok op hebben, (zich onder de tafel) zuipen, een stuk in zijn kraag drinken, te diep in het glaasje kijken, hem om hebben, hijsen, slempen, het nodige op hebben, zich klem drinken; stomdronken, zat, toeterzat, ladderzat, starnakelzat, laveloos, buiten westen, lazarus, beschonken, aangeschoten; zuipschuit, zuiplap, zatlap, drankorgel – en misschien heb ik er nog wat overgeslagen. De Nederlandse woordenschat is nou eenmaal aanzienlijk omvangrijker dan de Russische – zelfs als het om alcohol gaat – en wie *pjanyj* uitsluitend, zonder de context in acht te nemen, met ‘dronken’ wil vertalen kan misschien bij de rechtbank terecht, maar niet in de literatuur.